

Erkan SAKA ile Dijital İyi Oluş ve İnternet Kullanımı Üzerine Söyleşi

Söyleşi: Firuze SELEN ÇAĞLAR

Dr., İstanbul Nişantaşı Üniversitesi Psikoloji Bölümü, firuzeselencglr@gmail.com, 0009-0005-1064-9895

Konuk: Erhan SAKA

Prof. Dr., İstanbul Bilgi Üniversitesi, erkan.saka@bilgi.edu.tr, 0000-0002-1845-4129

Günümüzde, hayatın her alanında karşımıza çıkan teknolojik araçlar, günlük hayatımızın ayrılmaz bir parçası haline gelmiş olan internet ve sağladığı pratik imkanlar düşünüldüğünde dijitalleşme ve dijital hayat ile simbiyotik bir akış içerisinde olmadığımız alternatif bir gerçekliği neredeyse düşünemez haldeyiz.

Bu bağlamda incelendiğinde dijital iyi oluş, güncel literatürde artan bir ivme ile araştırmacıların ilgi alanları arasında yerini bulmakta. Dijital iyi oluş kavramı çok boyutlu bir çerçeveyi içerisine almakla birlikte aslında sosyal, psikolojik ve çevresel iyi oluş hallerini bağlayan bir şemsiye kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Öznel iyi oluş kavramına baktığımızda, aktörlerin kendi deneyimlerini nasıl anlamlandırdıklarına odaklanmaktadır; yaşam kalitesi, duygusal tecrübelerin bu hayat döngüsü içerisinde nasıl tanımlandığı, bireysel doyuma ulaşıp ulaşılmadığı gibi; aktörler, günlük hayattan aldıkları hazı ve verimi ne kadar arttırabiliyorlar, hayatın kendisinden sağladıkları fonksiyonel faydalar neler, bu süreç içerisinde bireysel kaygılarını yönetebiliyorlar mı? Öznel iyi oluş hali, kişilerin gündelik hayat mücadelesi içerisinde, olumsuz duyguları anlamlandırabilme ve yönlendirebilme becerileri ile doğru orantılı olarak şekillenmektedir. Dijital iyi oluş ise öznel iyi oluş halinin, aslında gündelik kullanımda aktörlerin hayatlarında yerini alan, dijital medya platformları, mobil cihazlar ve diğer teknolojik araçlarla etkileşimlerinin genel yaşam kalitelerini düşürmek yerine arttırdığı dengeli durumu temsil etmektedir. Problemler internet kullanımı, bu dengenin sağlanamadığı anlarda karşımıza çıkmaktadır. Aktörler, teknoloji kullanımını düzenleme ve regülasyon süreçlerinde zorlanmaya başlarlar. Bu dürtüsel ve takıntılı davranış, gündelik hayat pratiklerini sekteye uğratmaya başlar. Dijital hayat içerisinde, kolaylıkla elde edilebilen, hızla tekrarlanan haz mekanizmaları, aktörün kendi kendisine kurgulamakta zorlandığı duygusal stabilizasyon dönemlerinde, bağlayıcı bir yapıya dönüşmeye başlar. Ancak dijital dünya ile sağlıklı ilişkiler kurmak mümkündür; aktörlerin bu konuya yönelik farkındalıkları arttıkça dijital iyi oluş ve dijital refah düzeyine ulaşılabilir.

Bu açıdan bakıldığında, dijital dünyayı anlamak, dijital kültür, yeni medya, dijital kamusal alanlar, yeni iletişim teknolojileri ve katılımcıların medya pratikleri ile ilgili akademik çalışmaların varlığı, aktörlerin bireysel farkındalıklarını arttırabilmek için temel kaynakları oluşturmaktadır. Dergimizin bu sayısında, dijital medya, yapay zeka çalışmaları, medya pratikleri gibi alanlarda literatüre önemli katkılar sağlamış olan İstanbul Bilgi Üniversitesi, İletişim Fakültesi Medya ve İletişim Bölümü öğretim üyesi Prof. Dr. Erkan Saka ile dijital iyi oluş, teknolojinin sunduğu imkanlar ve dijital geleceğe ilişkin öngörüler üzerine kapsamlı bir söyleşi gerçekleştirdik.

Firuze Selen Çağlar- Hocam dijitalleşme üzerine yıllardır pek çok çalışmanız bulunmakta. Bugün geriye dönüp baktığınızda, sizi hâlâ en çok rahatsız eden ya da tam olarak yerine oturmamış soru nedir?

Beni en çok rahatsız eden, dijital teknolojilerin epistemolojik etkilerinin yeterince anlaşılması. Yani sadece “ne biliyoruz” değil, “nasıl biliyoruz” sorusunun dijital sistemler tarafından nasıl dönüştürüldüğü. Algoritmik opaklaşma dediğimiz durum - bilgi üretim süreçlerinin görünmez hale gelmesi - demokrasi ve özerklik açısından kritik bir sorun. İnsanlar hangi bilgiye nasıl ulaştıklarını, neyin filtrelendiğini, neyin önlerine çıktığını bilemeyebiliyorlar. Bu da epistemik adaletsizlik yaratıyor.

Firuze Selen Çağlar - Size göre dijital teknolojiler, insanların gündelik hayatla kurduğu duygusal ilişkiyi nasıl değiştirdi? Kişilerarası iletişim perspektifinden baktığımızda, ilişkiler güçlendi mi yoksa daha kopuk bir hâle mi geldi?

Dijital teknolojiler, duygusal deneyimimizi hem yoğunlaştırdı hem de parçaladı. Bir yandan coğrafi uzaklığa rağmen yakınlık kurabiliyoruz, ama aynı zamanda “ambient intimacy” - sürekli bağlantılı ama derinlikten yoksun bir yakınlık hali ortaya çıktı. Asıl mesele şu: Bu teknolojiler sadece araç değil, aynı zamanda ilişki biçimlerimizi yapılandıran altyapılar. Kişilerarası iletişimin algoritmik aracılığa tabi olması, spontanlığı ve otantikliği etkiliyor. İlişkiler kopuk değil, farklı şekilde örgütlenmiş durumda.

Firuze Selen Çağlar- Covid 19 dönemi öncesi ve sonrası olarak ikiye ayıracak olursak, sizce toplumun dijital dünyaya yaklaşımında değişiklikler yaşandı mı? Yaşandıysa neler? Sizce bizler bu dönemi yönetebildik mi?

Pandemi, dijital teknolojilere yönelik bir “normalleşme krizi” yarattı. Önceden isteğe bağlı veya lüks gibi görülen dijital araçlar, zorunluluğa dönüştü. İş, eğitim, sağlık - hepsi dijitalleşti. Ama bu dönüşüm çok eşitsiz yaşandı: dijital uçurum derinleşti. Altyapı yetersizlikleri ve dijital yetkinlik farkları açığa çıktı. Yönetebildik mi? Kısmen. Acil çözümler ürettik ama uzun vadeli, adil bir dijital dönüşüm stratejisi oluşturamadık. Pandeminin bıraktığı en önemli miras, dijitalin “isteğe bağlı” olmadığının anlaşılması.

Firuze Selen Çağlar- Bugün yaştan bağımsız olarak kişilerin, dijital platformlar üzerinde oldukça uzun saatler geçirdikleri bilinmekte. Sizce bu durum daha çok seçilmiş bir tercih mi, yoksa kaçınılmaz bir yönlendirme mi?

Bu soruyu bireysel seçim-manipülasyon ikilemi olarak kurmak yanıltıcı. Gerçek şu: Platformlar “addictive by design” - bağımlılık yaratmak üzere tasarlanmış. Dopamin döngüleri, infinite scroll (sonsuz kaydırma), FOMO (günceli kaçırma korkusu) mekanizmaları... Bunlar tesadüf değil, davranışsal mühendisliğin ürünü. Ama bireyleri de kurban olarak görmek hatalı. İnsanlar platformlarda zaman geçirirken aynı zamanda anlamlı bağlantılar kuruyor, öğreniyor, üretiyor. Hayatımızın çoğu platformlarda geçiyor. İş de dahil. Mesele, bu tasarım manipülasyonlarını görünür kılmak ve platformları demokratik denetime tabi tutmak. Bireysel “dijital detoks” yeterli değil, yapısal düzenlemelere ihtiyacımız var.

Firuze Selen Çağlar- İnsanların dijital ortamda ne kadar “kontrolde” olduğunu düşünüyorsunuz? Sizce kullanıcıların çoğu gerçekten neye maruz kaldığını fark ediyor mu?

İnsanların dijital ortamda «kontrolde» olduklarına dair yanılsama, en büyük sorunlardan biri. Kullanıcıların çoğu, profillerinin sürekli izlendiğini, davranışlarının tahmin edildiğini, tercihlerinin şekillendirildiğini soyut olarak biliyor ama somut olarak deneyimlemiyor. Bu «algoritmik okuryazarlık» eksikliği. Örneğin, bir haber akışının neden öyle görüldüğünü, hangi kriterlere göre sıralandığını bilmiyorlar. Şeffaflık eksikliği de sorunu derinleştiriyor. Platformlar «ticari sır» gerekçesiyle algoritmalarını saklıyor. Bu da kullanıcıları epistemik kör noktada bırakıyor.

F.S.C- Dijital teknolojilerin etkilerini tartışırken, sizce bireysel davranışlara fazla mı odaklanıyoruz? Gözden kaçan toplumsal veya yapısal boyutlar neler olabilir?

Kesinlikle aşırı odaklanıyoruz. “Dijital detoks”, “screen time azaltma” gibi söylemler, sorunu bireyselleştiriyor. Oysa gözden kaçan şey, dijital teknolojilerin politik ekonomisi. Platformların iş modeli dikkat ekonomisine dayanıyor - ne kadar çok zaman geçirirsek, o kadar çok para kazanıyorlar. Ayrıca, dijital emeği görmezden geliyoruz: Veri üretimi, içerik moderasyonu, algoritma eğitimi... Hepsi

görünmez emek biçimleri. Yapısal boyutlar denilince şunları kastediyorum: Tekelleşme, platform kapitalizmi, veri sömürüsü, algoritmik ayrımcılık, dijital emek sömürüsü. Bunlar bireysel davranış değişikliğiyle çözülmez.

Firuze Selen Çağlar- Dijital ortamlar insanlara güçlü bir aidiyet duygusu sunabiliyor. Sizce insanlar bu alanlarda neden kalmakta bu kadar ısrarcı?

İnsanlar dijital ortamlarda kalıyor çünkü orada «epistemic communities» - epistemik topluluklar - buluyorlar. Yani sadece sosyalleşme değil, dünyayı anlamlandırma, doğrulama, kimlik inşa etme süreçleri oluyor buralarda. Özellikle marjinalleşmiş gruplar için dijital platformlar, fiziksel dünyada bulamadıkları tanınma ve ifade alanları sağlıyor. Ama bir tuzak var: Filter bubbles (filtre baloncukları) ve echo chambers (yankı odası). İnsanlar kendi görüşlerini teyit eden bilgi akışlarında kalıyorlar. Bu da kutuplaşmayı derinleştiriyor. Aidiyet duygusu güçlü ama bu aidiyet homojen ve dışlayıcı topluluklara dönüşebiliyor.

Firuze Selen Çağlar- Dijitalleşme üzerine üretilen akademik bilginin, gündelik hayat pratiklerine yeterince temas edebildiğini düşünüyor musunuz?

Akademik dijital çalışmalar genellikle teorik kalıyor veya İngilizce literatürde dolaşıyor. Türkiye’de yerel bağlamı anlayan, erişilebilir dilde yazılmış, pratiğe dönüşebilecek bilgi üretimi çok sınırlı. Bir de sorun şu: Teknoloji o kadar hızlı değişiyor ki, akademik yayın döngüsü yetişemiyor. Ama umudum var: Medya okuryazarlığı programları, sivil toplum çalışmaları, fact-checking (teyit-gerçeklik kontrolü) inisiyatifleri gibi alanlar, akademik bilgiyi pratiğe dönüştürmeye çalışıyor. Ben de medya antropolojisi perspektifleriyle etnografik araştırmalarımı hayata temas eder hale getirmeye çalışıyorum.

Firuze Selen Çağlar- Önümüzdeki birkaç yıl için sizi daha çok umutlandıran mı yoksa daha çok endişelendiren bir dijital eğilim var mı?

Bir yanda yapay zekanın “siyah kutu” karakterinin derinleşmesi. Üretken yapay zekâ (YZ) sistemleri o kadar karmaşık ki, nasıl karar verdiklerini açıklamak imkansızlaşıyor. Bu, hesap verebilirliği ortadan kaldırıyor. Ayrıca, YZ yönetişiminin özel sektörün inisiyatifine bırakılması endişe verici. Öte yanda ümit verici olan Dijital egemenlik ve veri adaleti tartışmalarının güçlenmesi. Özellikle Avrupa’da GDPR gibi düzenlemeler, platformları denetime tabi tutmaya başladı. Türkiye’de de YZ stratejileri konuşuluyor. Umut verici olan, teknolojinin kadere bir şekilde kabul edilmemesi, demokratik müzakereye açılması.

Firuze Selen Çağlar- Sizce kullanıcıların farkındalığını arttırmanın ve daha bilinçli bir şekilde dijital dünyaya temas etmesinin bir yolu var mı?

Üç katmanlı bir yaklaşım düşünülebilir:

Birinci katman - Eğitim: Algoritmik okuryazarlık, veri okuryazarlığı, eleştirel medya okuryazarlığı müfredatlara anlamlı bir şekilde entegre edilmeli. Ama sadece çocuklar değil, yetişkinler için de sürekli eğitim programları şart.

İkinci katman - Şeffaflık: Platformlar, algoritmalarını açıklamak, kullanıcılara neden bu içeriği gördüklerini göstermek zorunda bırakılmalı. Avrupa’da DSA (Digital Services Act-Dijital Hizmet Yasası) bunu hedefliyor.

Üçüncü katman - Yapısal düzenleme: Veri hakları, platform hesap verebilirliği, rekabet düzenlemeleri. Bireysel farkındalık yetmez, sistem değişmeli.

Firuze Selen Çağlar- Hızla gelişen yapay zeka uygulamaları, dijital medya platformlarında gerçeklik kavramını neredeyse yeniden inşa eder hale geldi. Bu sürece ilişkin gözlemlerinizi ve düşüncelerinizi nelerdir?

Bence kriz daha önce başladı. Gerçekliğin garantisi olabilecek otoritelere güvenin azalması dijital dönüşümle epey arttı. Üretken YZ döneminde, özellikle deepfake’ler ve sentetik medya, gerçekli-

ğın epistemolojik temellerini daha da sarsmaya başladı. “Görüntü kanıttır” varsayımı artık geçersiz. Bu, toplumsal güven ve doğrulama mekanizmalarında kriz yaratıyor. Özellikle bilgi düzensizlikleri (misinformation/disinformation) alanında çalışan biri olarak söyleyebilirim ki, fact-checking/teyitleme giderek zorlaşıyor.

Ama daha derin bir sorun var: YZ sistemleri, sadece gerçekliği taklit etmiyor, gerçeklik hakkında otorite iddia ediyor. “YZ dedi, öyleyse doğrudur” algısı oluşuyor. Oysa YZ sistemleri “bias” (önyargı), “hal-lucination” (halisünasyon), veri kirliliği gibi sorunlarla dolu. Gerçeklik kavramını yeniden müzakere etmemiz, “doğruluk” yerine “güvenilirlik” ve “hesap verebilirlik” üzerine düşünmemiz gerekiyor.

Firuze Selen Çağlar- Hocam, doğru kullanım ile yaşam kalitesini arttırmada büyük ölçüde rol oynayan bu yeni teknolojilere ilişkin, dijital iyi oluş bağlamında görüşleriniz nelerdir?

Paradoksal bir durum var. Bir yandan YZ, sağlık, eğitim, erişilebilirlik alanlarında yaşam kalitesini artırıyor. Örneğin, engelli bireyler için yardımcı teknolojiler, kişiselleştirilmiş öğrenme sistemleri... Ama öte yandan, sürekli izleme, veri sömürsü, algoritmik ayrımcılık gibi sorunlar dijital iyi oluşu tehdit ediyor.

Dijital iyi oluş, sadece “teknoloji kullanım süresi” ile ölçülemez. Asıl mesele, teknoloji kullanımının özerklik, adalet, onur gibi değerlerle uyumlu olup olmadığı. Örneğin, bir öğrenci yapay zekâ ile öğreniyorsa ama bu süreçte her davranışı izleniyor ve profilleniyorsa, bu gerçekten iyi oluş mu? Ben dijital iyi oluşu “dijital özerklik” ve “veri adaleti” ile birlikte düşünüyorum.

Firuze Selen Çağlar- Son olarak, sizce dijital okuryazarlık dijital iyi olma halini destekleyen bir koruyucu faktör olarak nasıl konumlandırılabilir?

Dijital okuryazarlık, dijital iyi oluş için gerekli ama yeterli değil. Çünkü okuryazarlık genellikle bireysel beceriler olarak düşünülüyor: “Doğru aramayı nasıl yaparım?”, “Sahte haberi nasıl anlarım?” gibi. Bunlar önemli ama yeterli değil.

Dijital okuryazarlığı daha geniş kavramsallaştırmalıyız: Algoritmik okuryazarlık (sistemlerin nasıl çalıştığını anlama), veri okuryazarlığı (verinin nasıl toplandığı, kullanıldığı), platform okuryazarlığı (iş modellerini, güç ilişkilerini anlama), eleştirel okuryazarlık (teknolojinin siyasi, ekonomik boyutlarını sorgulama) gibi boyutlar eklemeliyiz.

Bu çok boyutlu okuryazarlık, bireylere sadece “kendini koruma” değil, “müdahale etme” gücü verir. Yani pasif kullanıcı değil, aktif yurttaş olabilirler. Bu da dijital iyi oluşun kolektif boyutunu güçlendirir.

Firuze Selen Çağlar – Hocam bizlere vakit ayırdığınız için çok teşekkür ederiz.